

АЙРЫМ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ Q, Ğ, K, G ҮНСҮЗДӨРҮНҮН АЛМАШУУСУ

*Макалада айрым түрк тилдеринде, өзгөчө, кыргыз жана Түркия түрк тилдеринде жакын түпчүл жана терең түпчүл *q, *ğ, *k, *g, тыбыштарынын сөз башындагы альтернативасы талдоого алынат.*

Прото-алтай тилинде сөз башында түпчүл *q, *ğ, *k, *g, үнсүз тыбыштарынын түгөйлүүлүгү болгон деп каралып жүрөт [6: 9; 9: 64-65; 3: 27-30]. Айрым түркологдор бул доордон кийин прото-түрк тилинде сөз башында прото-алтайчага мүнөздүү *q, *ğ; *k, *g түгөйлүүлүгү жоголуп, сөз башында *k, *q гана тыбыштары колдонулганын белгилешет.

Алтай теориясын жактаган айрым түркологдор болсо прото-алтайчага мүнөздүү сөз башындагы *k, *g; *q, *ğ түгөйлүүлүгүнүн прото-түркчөдө да сакталгандыгын айтышат [7: 89-90].

К.Г.Менгес өзүнүн «Түрк элдери жана алардын тилдери» аттуу эмгегинде түштүк-батыш түрк тилдеринде жана тува тобундагы кээ бир тилдердеги (тува, тофалар ж. б.) окшош сөздөрдү салыштыруу менен (осм. dağ, түркм. daağ, тув. dağ”тоо”; осм. dört, түркм. döört, тува. dört, “төрт”), огуз жана тува группасына тиешелүү окшош өзгөчөлүктөрдүн архаикалык кубулуш экендигин белгилеп, алтай тилиндеги жумшак *d *g фонемаларынын прото-түрк тилинде да сөз башына келе тургандыгын божомолдогон [2: 150-151].

А.М.Щербак жогоруда прото-түрк тилинде сөз башында каткалаң-жумшак түгөйлүүлүгү бар деп айтылган пикирлерге каршы чыккан. Анын ою боюнча, батыш түрк тилдерине жана тува группасына мүнөздүү сөз башындагы каткалаң-жумшак түгөйлүүлүгүн прото-түрк тилиндеги каткалаң-жумшак түгөйлүүлүгү менен далилдөө мүмкүн эмес. Аталган тилдерде сөз башында каткалаң үнсүздөрдүн колдонулушу прото-түркчөгө мүнөздүү каткалаң тыбыштардын сакталганын көрсөтүүдө.

А.М.Щербак: "Түрк тилдеринде сөз башында p менен b, t менен d, s менен z үнсүз тыбыштары бири-бири менен оңой эле алмашат. Мисалы, татар тилинин чыгыш говорлорунда: pis ~ biz, piş ~ biş. Мындан башка бул говорлордо орус тилиндеги b тыбышы менен башталган сөздөр p менен айтылат: тат. гов. просать (< орус. бросать), тат. гов. тача (< орус. дача). Башкыр тилинин диалектилеринин биринде сөз башында b тыбышынын ордуна p тыбышы, ал эми орус тилинен кирген сөздөрдүн башында p тыбышынын ордуна b тыбышы колдонулат. Бул фактылар жалпы түрк тилдеринде сөз башында колдонулган жумшак үнсүздөрдүн орун басар (вторичный) экендигин көрсөтүүдө" [7: 95].

1. Жакын түпчүл k тыбышынын алмашуусу

1.1. Жакын түпчүл k тыбышынын байыркы жана азыркы түрк тилдеринде алмашуусу

Байыркы түрк тилинде сөз башында келген k тыбышы жалпы түрк тилдеринде кээ бир алмашууларга учураган:

1. k>x: жалпысынан, бул алмашуу тува тилинде байкалат: чув. хер- “көрүү”, хевте “дене”; тув. херек “керек”, хüreş “күрөш”, хiğ “мол”, хöm- “көмүү”, хündüs “күндүз” ж.б.

2. k>h: тофалар тилинде байкалат: herek “керек”, höm- “көмүү”, hōöl “көңүл”, hüreş “күрөш”, hür “мол”, hündüs “күндүз” ж.б.

3. k>ç: негизинен, азербайжан тилинде жана Түркия түрк тилинин түндүк чыгыш говорлорунда байкалат: аз. нах. çend “шаар”, çimüş “күмүш”, уйг. диал. çim “ким”, çir “кир” ж.б.

4. k>g > c: азербайжан тилинде жана Түркия түрк тилинин түндүк-чыгыш говорлорунда байкалат: cel “кел” cet “кет”, cör “көр”.

5. k>q: крым тат. qoñül, уйг. qonol ~ qomel “көңүл”, өзб. диал. qoq- “көрүү”, өзб. qoq

“көрк”, сары уйг. quş “күч”, кум. qoq “көк,” крым тат. qom-”көмүү” ж.б.

6. **k>ğ**: өзб. gavda “дене”, кар. г. govda “дене”; кум. ğom- “көмүү”, кум. ğog- “көрүү”

7. **k>w, v**: түркм. диал. wöz “көз”, wöter-”жогору көтөрүү”, түркм. диал. wül- “күлүү”, түр. диал. wörmek “көрүү” ж.б.

Жогорудагы алмашуулардын эң маанилүүсү жана кеңири тараганы – батыш түрк тилдериндеги жумшаруу, Сибирь түрк тилдеринде жылчыкчыл тыбыштын пайда болушу.

1.2. k > g алмашуусу

1.2.1. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде k > g алмашуусу

Жакын түпчүл k үнсүз тыбышы байыркы түркчөдө сакталган, башкача айтканда, бул доордо k, g дан ажыраган эмес. Мындай көрүнүш Орхон-Энесай жана уйгур жазууларында бирдей болгон [12: 38].

Орто түрк доорунда батыш (огуз) түркчөсүнөн айырмаланып караханий, хорезм, кыпчак, чагатай тилдеринде сөз башында k тыбышы колдонулган.

Байыркы түрк тилинен кийин k>g алмашуусу батыш (Огуз) түрк тилинде болгону байкалат. Сөз башында k>g алмашуусу батыш түрк доорунун башталышында пайда боло баштаган.

k>g алмашуу процесси батыш (огуз) түрк тилинин бардык территорияларында бирдей деңгээлде жүргөн эмес. Бул алмашуу аталган тилдин чыгыш бутагына караганда батыш бутагында эң көп байкалган.

Азыркы түрк тилдеринин ичинен k>g алмашуусу азербайжан, түркмөн, түркия түрк, гагауз жана кумук тилдеринде байкалууда. Аталган тилдерде сөз болуп жаткан тыбыштык алмашуу бардык лексемаларга мүнөздүү эмес: аз. kömür, kül, kirpik, gemi, göl; түр. kömür, kül, kirpik, gemi, göl; кум. kir, köl, gel-, gör-, gir-, gişi ж.б.

Жогоруда аталган тилдер менен говорлор ортосунда параллелдүүлүк ар дайым эле байкалбайт. Сөз башындагы жакын түпчүл k тыбышы, өзгөчө, кыпчак тобунда сакталганын байкайбыз:

б. түрк	ki-	kel-	kök	köm-	kün
аз.	giy-	gel-	gök	göm-	gün
түркм	gey-	gel-	göök	göm	gün
түр. гаг.	giy-	gel-	gök	göm-	gün
уйг. өз.	gii-	gel	gök	göm-	gün
кырг.	key-	kel-~kil-	kök	köm-	gün
алт. тув.	kiy-	kel-	qok	qom-	qun
хак.	kiy-	kel-	kök	köm-	kün
тоф. тат	kiy-	kel-	kök	köm-	kün
баш.	ket-	kel-	kök	xöm-	xün
кум.	kis-	kil-	kök	köm-	kün
каз.	ket-	kel-	kök	köm-~höm-	hün
ккал.	kiy-	kil-	kük	küm-	kün
ног.	kii-	kil-	kük gök~qoq	küm-	kün
кбал. як.	giy-	gel-	kök	gom-	gün~gun
чув.	kiy-	kel-	kök	köm-	kün
	kiy-	kel-	kök	köm-	kün
	kiy-	kel-	kök	köm-	kün
	kiy-	kel-	küök	köm-	kün
	ket-	kel-	qavaq	köm-	kün
	-	kil-		-	qun

1.2.2. Түркия түрк тилинде k>g алмашуусу

Түркия түрк тилинде сөз башында k > g алмашуусу бардык сөздөрдү камтыган эмес: geniş "кенен", gerek "керек", gedik "тешик", geyük "кейик" gök "көк", göl "көл", güç "күч", güz "күз", gel "кел", görmek "көрүү", geçmek "кечүү"); kemik "кемик",

kemirmek "кемирүү", küçük "кичине", kişi "киши", kömür "көмүр", kül "күл", kesmek "кесүү".

Натыйжада, k>g алмашуусу Түркия түрк тилиндеги көпчүлүк сөздөргө мүнөздүү.

1.2.3. Кыргыз тилинде k > g алмашуусу

Кыргыз тилинде, негизинен, сөз башында жакын түпчүл k тыбышы сакталган: kerek, kök, köl, kör, küz, kömür, kes-, kişi, kel-, kiçüü [15: 377-446].

Кыргыз тилинде оозеки кепте жанаша келген эки сөздүн биринчиси үндүү же жумшак үнсүз менен аяктаса, экинчи сөздүн башындагы k жумшак g тыбышы менен алмашат. Мындай кубулуш, өзгөчө, жардамчы этиштерде байкалат.

А) Мурунку сөздүн аягындагы үндүү тыбыштан кийин:

түн. гов. kölgö girdi **орф.** kölgö kirdi

түн. гов. ala gel **орф.** ala kel

Б) Мурунку сөздүн аягындагы жумшак тыбыштан кийин:

түн. гов. andan giyin **орф.** andan kiyin

түн. гов.: köz görünö **орф.** köz körünö.

Жорудагы көрүнүш түштүк батыш говорлорунда байкалбайт:

түш. б. гов. atın kim **түн. гов.** atın gim.

Жогорудагы шарттар болбосо да, кыргыз говорлорунда жакын түпчүл k тыбышынын жумшаруусу байкалууда.

Түштүк-батыш говорлорунда тууранды тууранды сөздөрдүн башында жумшак таңдайчыл үнсүздөр колдонулат:

түш. б. гов. girt-girt **орф.** kirt-kirt

түш. б. гов. gileñde **орф.** kileñde

Түндүк говорлорунда, оозеки кепте сөздөрдүн башында жумшак түпчүл g тыбышынын колдонулганын учуратабыз: gör-, gir-, gelin, gel сыяктуу [8: 139].

k>g алмашуусу боюнча кыргыз жана Түркия түрк тилиндеги лексемаларды салыштырабыз:

1. Кыргыз тилине караганда Түркия түрк тилинде көпчүлүк сөздөрдө k тыбышы жумшарып g тыбышына өткөн.

бай. түрк.	кырг.	түр.
keç-	keç-	geç-
kel-	kel-	gel-
kit-	ket-	git
kir-	kir-	gir-
ked-	kiy-	giy-
kez-	kez-	gez-
köç-	köç-	göç-
köm-	köm-	göm-
kör-	kör-	gör-
kül-	kül-	gül-
küreş-	küröş-	güreş-
küt-	küt-	güt-
köy-	küy-	göy-
kergek	kerek	gerek
kirü	keri	geri
keyik	kiyik	geyik
köl	köl	göl
küç	küç	güç
kün	kün	gün
küneş	kün	güneş
küz	küz	güz

kölige	kölökö	gölge
2. Түркия түрк тилинде кээ бир сөздөрдө болсо k тыбышы сакталып калган.		
бай. түрк.	кырг.	түр.
kert-	kert-	kert
kes-	kes-	kes-
kürgek	kürök-	kürek
kemir-	kemir-	kemir-
kiçük	kiçüü	küçük
kir-	kir-	kir
kirpik	kirpik	kirpik
kişi	kişi	kişi
kömür	kömür	kömür
köpük	köpük	köpü
kül	kül	kül
köprüg	köpürö	köprü

1.3. Терең түпчүл q үнсүз тыбышынын алмашуусу

1.3.1. Байыркы жана азыркы түрк тилдеринде q үнсүз тыбышынын алмашуусу

Прото-түркчөдө сөз башына келген терең түпчүл *q үнсүз тыбышы байыркы жана азыркы бир нече түрк тилдеринде сакталган.

Байыркы түрк мезгилинде сөз башындагы терең түпчүл q үнсүз тыбышы жылчыкчылдашууга жана жумшарууга учураган эмес [12: 38].

Байыркы түрк доорунан кийин орто түрк доорунда сөз башындагы терең түпчүл q үнсүз тыбышынын өзгөрүүсү байкалат.

Караханий мезгилинде бир гана сөздүн башында q тыбышынын жылчыкчылдашуусун байкайбыз: xalı < qalı “эгерде”.

Демек, бирин-экин сөздү эсепке албаганда, караханий түрк тилинде сөз башындагы q тыбышы сакталган.

Сөз башында келген терең түпчүл үнсүз q фонемасы хорезм жана чагатай тилдеринде да сакталган. Бирок сөздөрдүн ичинде жылчыкчылдашкан жана жумшарган.

Байыркы түрк тилдеринин ичинен кыпчак жана батыш түрк (Огуз) тилинде сөз башында q тыбышы жылчыкчылдашкан. Бул маалыматты биринчилерден болуп Кашкарлык Махмуд берген: "Огуздар жана кыпчактар q ны x га алмаштырышат, башка түрктөр qızım деп айтышса алар xızım деп айтышат." [14: 218].

Эски анадолю түрк тили мезгилинде башталган q > x алмашуусу Осмон доорунун алгачкы мезгилинде аяктаган. Бул доордо сөз башында q, x тыбыштары аралаш колдонулган..

Прото-түркчөдөгү терең түпчүл үнсүз *q тыбышы азыркы тектеш түрк тилдеринин көпчүлүгүндө (татар, башкыр, казак, каракалпак, ногой, кумык, кыргыз, өзбек, уйгур ж. б.) сөз башында сакталган [3: 131-132].

Кээ бир түрк тилдеринде болсо q тыбышы, мисалы, тофалар тилинде q жана h болуп сөз башында параллель колдонулат, кумык тува жана якут тилинде q жана x болгон. Якут тилинде кең үндүүлөрдүн алдында x, кууш үндүүлөрдүн алдында q болгон. Хакас тилинде x га алмашкан, чувашчада x жана y га өткөн. Азербайжан жана түркмөн тилдеринде бул фонема жумшарууга учураган. Татар тилинин касым диалектисинде колдонулбай калган [7: 165-166].

Түркия түрк, кумык, тофалар тилинде жана караим тилинин троки диалектисинде q >k алмашуусу болгон [3: 131].

прото-түрк.	*qaal-	*qum	*qaar	*qum	*qol
-------------	--------	------	-------	------	------

касым диал.	al-	om	ar	-	ul
кум.	qal-	xum	qar	qın	qol
тоф.	hal-(~qal)	hum(~qum)	har (~qar)	-	hol(~qol)
тув.	qal-	qum	xar	xın	xol
түрк.	qal-	qum	qar	qın	qol
түркм.	ǧal-	ǧum	ǧar	ǧın	ǧol
өзб.	qal-	qum	qar	kin	qol
кырг.	qal-	qum	qar	qın	qol
хак.	xal-	xum	xar	xın	xol
чув.	yul-	-	yur	yene	xul
як.	xal-	qumax	xaar	qın	xol

1.3.2. Түркия түрк тилинде q үнсүз тыбышынын алмашуусу

Сөз башындагы q үнсүз тыбышы Түркия түрк тилинде жогоркудай алмашууларга учураган.

Анадолу говорлорунда q>ǧ, q>ǧ̇, q>g тыбыштык алмашуулары болсо да, адабий тилде, жалпысынан, сөз башында q үнсүзү сакталган: qal- (кал-), qarın (карын), qan (кан), qız (кыз), qoş- (кош-), qıgı (кургак).

q > ǧ алмашуусу

Адабий тилде кээ бир лексемаларда q > ǧ алмашуусу болгон: ǧirtlaq “кекиртек” (< qirtlaq). Ал эми башкалары тууранды сөздөрдөн куралган: ǧıgır, ǧıcırtı, ǧıdıqla- “кытыгыла-”, ǧıcır [10:73].

q > x > h алмашуусу

Батыш түрк тилинин алгачкы мезгилинде кээ бир сөздөрдө q>x алмашуусу болгон (хан сыяктуу). Ал эми айрым лексемалык бирдиктерде мындай процесс Осмон доорунун алгачкы мезгилинде аяктаган: xatun “айым” (< qatun), xansı “кайсы” (< qansı). Алгачкы мезгилдерге q дан пайда болгон x, кийинчерээк h тыбышына өткөн: qan > xan > han (хан), qatun > xatun > hatun (айым) сыяктуу.

q > h алмашуусу:

q>x алмашуусу менен катар ошол мезгилде q >h алмашуусу да болгон. Мисалы, qanı > hanı (кана) ж.б.

Демек, түрк адабий тилинде q тыбышы сакталганы менен, бир нече сөздө q > h жана q > ǧ алмашуусу болгон.

Түркия түрк тилинде сакталган q тыбышы артикуляциялык жактан кыргыз тилине караганда бир аз алдыга жылган. Муну Б.А.Серебренников [5: 32], М.Рясянен [3: 131] q>k түрүндө көрсөткөн: qal- > kal- (кал-), qıgı > kıgı (кургак) ж.б.

1.3.3. Кыргыз тилинде q үнсүз тыбышынын алмашуусу

Прото-түркчөдөгү сөз башындагы q тыбышы кыргыз тилинде да сакталган.

Кыргыз тилинде оозеки кепте, эки тутумдуу сөздөрдө мурунку сөздүн аягы үндүү жана жумшак үнсүз тыбыш менен бүтсө кийинки сөздүн башындагы q тыбышы жумшарып кетет.

А) Мурунку сөздүн аягындагы үндүү тыбыштан кийин:

оозеки кепте ala ǧoy

ад. тил. ala qoy

оозеки кепте tura ǧaldı.

ад. тил. tura qaldı

оозеки кепте qolǧo ǧarmar

ад. тил. qolǧo qarmpar

В) Мурунку сөздүн аягындагы жумшак үнсүздөн кийин:

оозеки кепте ar ǧanday.

ад. тил. ar qanda

Жогорудагы көрүнүш ичкилик говорлордо байкалбайт:

ичк. гов. ala qoy

ад. тил. ala qoy

ичк. гов. ar qanday

ад. тил. ar qanday

Кыргыз адабий тилинде тууранды сөздөрдө жумшак таңдай үнсүзү колдонулат:

түш.-б. диал. ğargılda-

ад. тил. qarğılda-

түш.-б. диал. ğımpıy-.

ад. тил. qımpıy- [8:137-138].

Түштүк-батыш говорлорунда араб жана иран тилдеринен кирген сөздөрдө ğ, g үнсүз тыбыштары сакталса, түндүк говорлорунда бул үнсүздөр каткалаңдашкан же болбосо түшүп калган:

түштүк гов. Ger

түн. гов. ker

тажик тили ger

түштүк гов. ğaada

түн. гов. qaada

араб тили qaide

Кыргыз тилинде q > x алмашуусу, “хан” (< qan) сөзүндө байкалат. Кыргыз тилинде “qan” сөзү менен бирге “хан” сөзү да колдонулат.

Демек, кыргыз жана Түркия түрк тилинде сөз башында терең түпчүл үнсүз q тыбышы сакталганын төмөнкү мисалдардан байкай алабыз:

кырг.

түр.

qaç-

qaç-

qaq-

qaq-

qal-

qal-

qara

qara

qar-

qar-

qıy-

qıy-

qız-

qız-

qon-

qon-

qoş-

qoş-

qur-

qur-

qus-

qus-

quş

quş

qara

qara

qatuu

qatı

qoşuna

qomşu

Адабияттар:

1. Исхаков Ф.Г., Пальмбаха А.А. Грамматика тувинского языка (Фонетика и морфология). -Москва: Восточная литература, 1961.
2. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери (каторгон: Абдиев Т.). - Бишкек: «Кыргызстан - Сорос» фонду, 2000.
3. Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков (перевод с нем. А.А.Юлдашева). -Москва: Иностранная литература, 1955.
4. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (на буквы "В, Г, Д"). - Москва: Наука, 1980.
5. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. -Баку: Издательство МААРИФ, 1979.
6. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (морфология). -Москва: Наука, 1988.
7. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -Ленинград: Наука, 1970.
8. Юнусалиев Б.М. Кыргыз далектологиясы. -Фрунзе: Мектеп, 1971.
9. Saferoğlu A. Türk Dili Tarihi I-II. -İstanbul: Enderun yay., 1994.
10. Deny J. Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları. (çev: Oytun Şahin). -Ankara: TDK yay., 1994.
11. Eckmann J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. (yayıma hazırlayan: Osman. F. Sertkaya). -Ankara: TDK yay., 1996.
12. Gabain A. Von Eski Türkçenin Grameri (çev: Mehmet Akalın). 2. Baskı. -Ankara: TDK yay., 1995.
13. Karahan L. Anadolu Ağzılarının Sınıflandırılması. -Ankara: TDK yay., 1995.
14. Kaşgarlı M. Divanü Lügati't- Türk (I., II., III., IV.cilt). (çev.: Besim Atalay). -Ankara:

ТДК yay., 1985.

15. Yudahin K.K. Kırgız Sözlüğü (I., II. cilt). (çev. Abdullah Taymas). -Ankara: TDK yay., 1994.